

УДК 373.3-051:378.046-021.68

Примакова В. В.*

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ВИКЛАДАННЯ ГІГІЄНИ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено проблемі здоров'язбереження, зокрема формуванню культури здоров'я молодого покоління засобами запобіжної медицини. На основі аналізу праць сучасних науковців та результатів досліджень учених минулого зроблено спробу визначити роль гігієни в розширенні кола валеологічних знань учнів, проаналізувати матеріали щодо виникнення гігієни як навчальної дисципліни в школах. Автором визначено чинники впливу на стан здоров'я учнів та основні напрями стратегії зміцнення здоров'я дітей шкільного віку.

Як пріоритетний напрям сучасної освіти, здоров'язбереження потребує не тільки застосування інноваційних форм, методів, технологій і різноманітних можливостей розбудови, але й вивчення та реактуалізації досвіду минулого з окреслених питань, тому інформація про витоки та становлення гігієни як навчальної дисципліни в освітніх закладах європейських країн та їхній вплив на впровадження знань з гігієни в зміст навчання у вітчизняних школах може мати науковий інтерес.

З автентичних джерел зроблено виписки про особливості становлення й включення в навчальні плани гігієни – навчальної дисципліни, що була новою в тогочасній освіті Швеції, Швейцарії, Англії, Франції, Угорщини та інших європейських країн. Детально вивчав і просував вивчення гігієни в школах А.Виреніус – прогресивний учений, лікар, педагог, філософ. Науковець наголошував, що весь розділ гігієни, який тримається на контамінації об'єктивних даних фізіології, фізики та хімії, є потужним матеріалом, який необхідно опанувати дітям шляхом класного викладання. Адже цей матеріал має конкретний характер, доступний розумінню учнів на всіх ступенях загальноосвітньої школи. У статті схарактеризовано контент сучасного терміна «валеологія», що відображає зміст теорії збереження, зміцнення та відновлення здоров'я людини, вагомим складником якого є гігієна. Наведено приклади екстраполяції надбань минулого, зокрема розвитку гігієни, у сучасну валеологічну освіту, виявлено її основні завдання.

Наголошено на необхідності уведення в навчальні плани курсів теми лекцій, де розглядаються поняття «валеологія», «основи здоров'я» актуалізують проблеми, пошуки шляхів її розв'язання. Окреслено перспективні напрями подальших досліджень.

Ключові слова: гігієна; валеологія; проблема здоров'язбереження; розвиток освіти; формування культури здоров'я молодого покоління; освіта України.

Здоров'язбереження є пріоритетним напрямом сучасної освіти, оскільки здоров'я населення як вагомий складник людського капіталу, потужний ресурс процвітання країни й зростання благополуччя суспільства знаходиться під загрозою. Високий рівень захворюваності дітей шкільного віку в Україні початку ХХІ століття продовжує суттєво зростати, що засвідчують дані щорічних доповідей про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. Оскільки ж здоров'я нації визначається рівнем здоров'я дітей, то зазначена проблема набуває особливої актуальності.

Проблеми здоров'язбереження розглядають останнім часом багато науковців. Методологічні основи формування культури здоров'я в дітей і молоді обґрунтували Ю. Андреев, В. Горашук, Г. Долинський, О. Мельник та ін. Валеологічні підходи до організації сучасного освітнього процесу досліджували О. Аксьонова, Л. Животовська, В. Оржеховська В. Петленко та ін. Основи здоров'язбережувальних технологій у закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) розробляли О. Ващенко, С. Свириденко О.Колонькова, О. Литовченко та ін. Питання підготовки вчителів до впровадження таких технологій в освітній процес розглядали М. Гриньова С. Моїсеев, С. Страшко, В. Цись

*© Примакова В. В.

та ін. Аналіз наявних публікацій з проблеми дав змогу констатувати увагу педагогічної теорії до проблем здоров'язбереження та водночас визнати наявність недостатньої кількості матеріалів, де висвітлюється екстраполяція продуктивного історичного досвіду з окреслених питань у сучасну освітню практику.

Мета статті – визначити роль гігієни в розв'язанні проблеми здоров'язбереження та проаналізувати матеріали щодо виникнення навчальної дисципліни гігієни в школах.

Ученими давно визначено чинники впливу на стан здоров'я школярів. Серед тих, що викликають його суттєве погіршення, В. Горащук наприкінці 90-х років ХХ століття визначала: несприятливі соціально-економічні умови в країні, складну екологічну ситуацію, інформаційне перенасичення та інтенсифікацію освітнього процесу [5]. На жаль, відтоді мало що змінилося на краще. Соціально-економічні умови в країні, екологічна ситуація залишаються вкрай складними, зростає рівень інформатизації життя. Необхідних змін щодо зменшення навчального навантаження школярів упродовж освітнього процесу майже не відбулося, періодично стан навіть погіршується. Проголошені в освітній галузі реформи декларують реалізацію принципу природовідповідності та водночас зміст навчальних програм залишається складним для багатьох учнів.

Основними напрямками стратегії зміцнення здоров'я дітей шкільного віку повинно стати зниження навчального навантаження в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) та пропагування здорового способу життя. Серед можливих кроків істотного значення набуває виховання позитивного ставлення до здорового способу життя, починаючи з раннього дитинства. Корисним у цьому контексті є залучення дітей до занять фізкультурою і спортом, їх популяризація серед школярів. З цією метою необхідним стає створення мережі доступних секцій, максимально наближених до навчальних закладів. Основним же напрямом відповідної діяльності вважаємо поширення серед учнів валеологічних знань та формування потреби й уміння піклування про своє здоров'я.

Одним із способів збереження здоров'я, зокрема фізичного, є гігієна як галузь медичної науки, яка вивчає вплив умов життя на здоров'я людини, розробляє заходи щодо запобігання виникненню хвороб та створення умов, котрі забезпечують збереження здоров'я (А. Летавет). Метою гігієни є профілактика здоров'я людини засобами опанування інтегрованими знаннями про комплексний вплив середовища на здоров'я людини, дотримання принципів і системи профілактичних заходів [4].

Свого часу видатний М. Пирогов підкреслював: «Я вірю в гігієну. Ось де вміщується дійсний прогрес нашої науки. Майбутнє належить медицині запобіжній» [7, с. 156]. Відтак розвитку гігієни як науки та санітарної практики на території України надавалося важливого значення, однак здійснювався він спочатку виключно через діяльність медичних факультетів вищих навчальних закладів, там же створювалися перші вітчизняні гігієнічні школи.

Згодом виокремився напрям «гігієна дітей та підлітків», що вивчав та розробляв гігієнічні нормативи й рекомендації з питань впливу на здоров'я дитячого та підліткового населення умов виховання, фізичної культури, харчування, режиму навчальної й трудової діяльності, запобігання вадам психічного і фізичного здоров'я [4]. Проте процеси, що передували відповідним тогочасним нововведенням у систему освіти, були непростими й суперечливими. Нами знайдено публікації, у яких автори наприкінці ХІХ століття обґрунтовували необхідність створення ще нової тоді шкільної дисципліни – гігієни, визначали її завдання, описували можливості та механізми її організації в навчальному закладі.

Тогочасними дослідниками зазначалося, що в країнах Європи та в Америці вже певний час тривала така робота в школах, адже гігієна вже знайшла своє місце в програмах і нижчих, і вищих шкіл.

Зокрема, наводилися дані, що 4 листопада 1892 року урядом Швеції було ухвалено увести обов'язкове викладання гігієни в школах. Особливого значення надавалося проблемі небезпечного вживання населенням країни алкогольних напоїв. Згідно з новим освітнім законом Норвегії, гігієну також було визнано навчальним предметом, обов'язковим для вивчення в школах.

З огляду на те, що в Англії викладання навчальних дисциплін не залежало від рішень уряду, таку роботу було розпочато ще раніше. Однак переважно вона здійснювалася через пропаганду гігієни засобами організації бесід спеціально запрошеними лекторами, щедро розповсюдження ними «летючих листків» гігієнічного змісту, активної роботи товариства тверезості. Швейцарія, зокрема в контонах Берн, Фрейбург, Тессин, Женевський, забезпечувала викладання гігієни разом з навчанням щодо догляду за хворими та пораненими. У Франції ж тих часів гігієну викладали в первинних екологічних та деяких професійних школах.

Найкраще ж вивчення гігієни було організовано в Угорщині. 1876 року її як обов'язкову навчальну дисципліну було уведено в народну школу. А вже 1885 року уведено штат шкільних лікарів, для середніх навчальних закладів та спеціальних «особливих» викладачів (професорів) гігієни, яких зобов'язали слідкувати за санітарним станом закладів та викладати в них гігієну. Зокрема, в урядових жіночих середніх навчальних закладах країни у випускних класах на цю дисципліну було виділено 3 години на тиждень.

Від початку 80-х років XIX століття в багатьох школах Сполучених штатів Північної Америки також було запроваджено викладання фізіології та гігієни як навчального предмета, де акцентувалося на ознайомленні учнів зі шкодою, що завдає вживання алкогольних напоїв.

Про досвід інших країн зі створення нової для тих часів навчальної дисципліни – гігієни писав наприкінці XIX століття тогочасний дослідник А. Вирегіус. У його публікації «Гігієна, как предмет преподавания в школе» [2] було обґрунтовано важливість викладання гігієни в школах на території Росії, південна частина якої нині є територією незалежної держави – України. Науковець наполягав, що виокремити гігієну в навчальний предмет важливо саме в школі, оскільки гігієна учня є необхідною задля вивчення й дослідження головним чином його розумового та морального розвитку, уміння адаптуватися до штучних умов шкільного життя й навчання, що часто відбувається на шкоду його тілесній організації.

Учений наголошував на тому, що головною умовою благоустрою й процвітання нації була наявність у ній переважної більшості міцних і здорових «індивідуумів». У своїй публікації він доводив, що покращення гігієнічних умов детермінує не тільки тілесне здоров'я, але й розумовий і моральний стан людей. Основною проблемою щодо викладання такого предмету вбачав відсутність належної підготовки педагогів: «Когда педагоги будут получать биологическое, а не филологическое только образование, тогда они, несомненно, поймут, что как педагогия, так и основы ея – психология и психофизиология – зиждутся на строго научном ознакомлении с телесным строением и отправлениями тела человека, - тогда они поймут, что ради рационального ведения дела им необходимо или воспользоваться активной (а не только пассивной, как теперь) помощью врачей-гигиенистов, или же самим приобрести медицинское образование, то есть стать медиками. А так как это едва ли возможно, по крайней мере, в скором времени, то понятно, что ради пользы учения и учащихся, следовало бы безотлагательно допустить врачей-гигиенистов к участию во всем, что относится к телесной, нравственной и умственной жизни учащихся детей [2, с. 136–137].

Зараховуючи гігієну до групи наук індуктивних, «опитних», А. Виреніус указував, що кожне її положення ґрунтується на даних різних природничих наук, не виключаючи можливість дослідної, експериментальної перевірки, тому весь розділ гігієни тілесної, згідно з твердженнями вченого, що тримається на об'єктивних даних фізіології, фізики

та хімії, є потужним матеріалом, який необхідно опанувати дітям шляхом класного викладання. Адже цей матеріал має конкретний характер, доступний розумінню учнів на всіх ступенях загальноосвітньої школи [2, с. 136].

Пізніше, у першій половині ХХ століття, С. Гайдучок наголошував, що через вивчення гігієни вирішуються важливі соціальні, психолого-педагогічні проблеми здоров'я, що виникають у повсякденному житті як окремих осіб, так і всього суспільства. У результаті формуються медико-соціальні основи здоров'я, зміцнюється й зберігається духовний, моральний і фізичний потенціал людини, прищеплюються навички культури здоров'я [3, с. 28].

Повертаючись до публікації А. Виреніуса «Гігієна, как предмет преподавания в школе», зазначимо, що автором було не тільки схарактеризовано потенціал включення в освітній процес школи гігієни як навчальної дисципліни. Науковець проаналізував також причини, за яких викладання гігієни не поспішали впроваджувати в роботу школи [2].

Зокрема, «дехто» уважав гігієну предметом утилітарним. Автор спростовував цю думку, підкреслюючи, що, оскільки сім'я не спроможна дати дитині необхідних указівок, інформації про запобігання багатьом небезпекам, то саме школа має закласти фундамент гігієнічних знань дитини, які впродовж життя кожен зможе успішно розвивати й розширювати.

«Крім практичного, гігієна має значний теоретичний інтерес. Причинно-наслідкові зв'язки, розуміння закономірностей у фактах і явищах є важливими результатами вивчення гігієни. Дитина вчиться пізнавати, як гігієнічне ставлення кожної людини часто зумовлюється ставленням всього суспільства, що дії однієї особи впливають на дії загального. Відчуваючи себе частиною цілого організму, дитина позбувається егоїзму. Завдяки гігієнічним відомостям, частіше виникають емпатійні почуття, що корисно не тільки для окремих осіб, а й соціальних, громадських інтересів» [2, с. 140]. Автор підсумовує: «Головне, що можна сказати на користь викладання в школі гігієни як навчального предмету – це те, що вона дає чудовий матеріал для розумового збагачення, для повноти цілісної розумової освіти» [там само, с. 141]. Адже гігієна належить до таких об'єднуючих наук, які формують у дітей цілісну картину світу, інтегруючи природничі та соціальні знання, що призводить до гармонізації виховання й навчання молодого покоління.

Проти уведення гігієни в освітній процес висувалися різні заперечення. Зокрема, уважалось, що гігієнічні відомості зовсім не потрібні дітям. Достатньо було б їх повідомляти дорослим засобами популярних читань, журнальних статей, загальнодоступних листівок або окремих монографій. Пояснювали свою позицію тим, що «большинство не обнаруживает никакого желания, никакой нужды изучать гигиену; оно недостаточно подготовлено к ее пониманию, да не в силах проводить ее в жизнь, не говоря уже о том, что публика обыкновенно тяжела на подъем ко всему новому, что она вообще мало ценит внешние телесные качества, да не имеет и охоты относиться к научным вопросам. К тому же для распространения знаний не найдется, вероятно, достаточно людей – лекторов, собеседников. Наконец, даже в благоприятном случае, действие поучений должно оказаться слишком скоро проходящим, мимолетным, чтобы можно было рассчитывать на успех» [там само, с. 143]. Автор публікації спростовує й ці заперечення, зазначаючи, що їх можна віднести до кожної науки, до будь-яких знань, а, між іншим, кожна наука вивчається саме в школі.

Серед інших заперечень названо й такі: «...гігієна є наукою, ще недостатньо обґрунтованою науково; уведення цієї дисципліни в школу надає місце поверховості мислення в учнів; уведення всякого нового предмета загрожує обов'язковим перевантаженням дітей» [там само, с. 142]. Натомість учений спростовує й ці зауваження, акцентуючи на нагальності проблеми та демонструючи приклади досвіду інших країн з окресленого питання.

З історії педагогіки відомо, що гігієна на певний час все ж таки приєдналася до групи навчальних шкільних дисциплін. Пізніше гігієнічні знання було включено в низку навчальних предметів, освітніх напрямів. Зміст цих знань поступово оновлювався, характер викладання трансформовався.

Найбільш прийнятним сучасним терміном, що відображає контент теорії збереження, зміцнення та відновлення здоров'я людини, вагомим складником якого є гігієна, можна уважати нині валеологічну освіту. У ХІХ столітті його ще не існувало, однак розуміння валеології як науки про здоров'я людини, спрямованої на створення належних умов для його збереження і зміцнення (С. Ярмаченко), що є основою формування валеологічного світогляду [9, с. 74], дозволило зробити висновок про генетичний зв'язок дефініцій «гігієна» та «валеологія», де остання є надсистемою до попередньої.

Термін «валеологічна освіта» є відносно сучасним, оскільки його було уведено 1987 року І. Брехманом, предметом якої науковець визначав індивідуальне здоров'я людини, її спосіб і якість життя. Він указував, що метою валеології є створення системи знань про організм людини як цілісну систему, механізми адаптації, чинники впливу на адаптацію організму до різноманітних умов життєдіяльності [1].

Визначаючи сприятливі умови для здорового існування індивіда, однією з основних було визнано особисту гігієну. Згідно з твердженням В. Оржеховської, за наукове обґрунтування цих умов несе відповідальність гігієнічна наука, яку вченою було названо «пасивно-оборонним» шляхом профілактики здоров'я. Адже керувати оздоровленням можливо тільки розуміючи сутність індивідуального здоров'я, його механізми та маючи необхідні гігієнічні знання, уміння і навички [8]. Тоді ж, у ХІХ столітті, за включення гігієни в навчальний процес виступали тільки окремі прогресивні вчені. Водночас дослідження й публікації тогочасних науковців суттєво вплинули на розвиток гігієнічної, а в подальшому – валеологічної освіти в Україні та інших країнах світу.

Отже, проблеми здоров'язбереження населення та розвитку валеологічної освіти, складником якої є гігієна, відносяться до розряду першочергових не тільки в українському суспільстві, а й у світовому просторі. Вони потребують пильної уваги та дієвих шляхів розв'язання.

Український народ буде процвітаючим і стабільним, якщо його населення матиме відповідні умови життя, можливість отримання освіти, розвитку кожної сім'ї та особи [6, с. 82]. Маючи суголосні думки з цього приводу, ми наголошуємо на необхідності не тільки вивчення, але й екстраполяції досвіду минулого з окреслених питань, адже в усі часи були продуктивні надбання й здобутки, нехтувати якими є величезною розкішшю, якої в сучасних умовах дозволити собі було б недалекоглядно й неприпустимо. Уведення в навчальні плани курсів «валеологія», «основи здоров'я» актуалізують проблеми, окреслені в публікації.

Нині ухвалено низку законодавчих актів щодо організації інклюзивної форми навчання в школах України, що надає зазначеним проблемам дещо іншого, нового спрямування. Ці питання вважаємо перспективними для подальших досліджень.

Література:

1. Брехман И. И. Валеология – наука о здоровье. М.: ФиС, 1990. 276 с.
2. Горашук В. П. Теоретичні та методологічні засади формування культури здоров'я школярів: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків, 2004. 428 с.
3. Вирегіус А. Гигиена, как предмет преподавания в школе. *Русская школа: общепедagogический журнал для школы и семьи*. С.-Петербург: Типография И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43), 1897. № 11, ноябрь. С. 132-143.
4. Гайдучок С. Фізичне виховання українського народу. *Вісті*. 1935. Ч. 3. С. 7–29.
5. Гигиена детей и подростков: *руководство для санитарных врачей* / под ред. Г. Н. Сердюковской и А. Г. Сухарева. М.: Медицина, 1986. 158 с.

6. Зверева Н. В., Кваша А. Я., Козлов В. И. Демография: современное состояние и перспективы развития: учебное пособие; под ред. Д. И. Валентая. М.: Высш. шк., 2013. 217 с.
7. Люди русской науки. Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники. Биология. Медицина. Сельскохозяйственные науки / под. ред. И. В. Кузнецова. Издательство: Физматгиз, 1963. 896 с.
8. Оржеховська В. М. Здоровий спосіб життя як пріоритетна цінність у вихованні дітей і підлітків. Формування, збереження і зміцнення здоров'я підростаючого покоління як обов'язковий компонент системи національної освіти. К., 1997. С. 35–43.
9. Ярмаченко М. Д., Гончаренко С. У., Калініченко Н. А. Розвиток народної освіти й педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) К.: Наукова думка, 1991. 384 с.

Prutakova V. V.

FORMING OF STUDENTS' HEALTH CULTURE BY MEANS OF HYGIENE TEACHING IN EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS IN THE NINETEENTH CENTURY

The article deals with the problem of health saving, in particular with the formation of health culture of the young generation by means of preventive medicine. On the basis of the analysis of the works of modern scientists and the results of previous scientific researches, an attempt was made to determine the role of hygiene in expanding the range of students' valeological knowledge, to analyze the materials on the emergence of hygiene as a discipline in schools. The author determines the factors influencing the health of students and the main directions of the strategy of promoting the health of school children.

As a priority for modern education, health requires not only the use of innovative forms, methods, technologies and various opportunities for development, but also the study and actualization of previous experiences on the issues outlined. Therefore, information on the origins and emergence of hygiene as a discipline in educational institutions in European countries and their impact on the implementation of hygiene knowledge in the content of education in Ukrainian schools may be of scientific interest.

From authentic sources extracts were made about the peculiarities of formation and integration hygiene in the curricula. The hygiene is a discipline that was new in the education of Sweden, Switzerland, England, France, Hungary and other European countries at that time. A. Virenius, a progressive scientist, physician, teacher, philosopher, studied and promoted the study of hygiene in schools. The scientist emphasized that the entire hygiene section, which holds on to the contamination of the objective data of physiology, physics and chemistry, is a powerful material for children to learn through classroom teaching. After all, this material has a specific character that is accessible to students at all levels of secondary school.

The content of the modern term «valeology» is disclosed, which reflects the content of the theory of preservation, promotion and restoration of human health, a significant component of which is hygiene. The examples of extrapolation of the heritage of the past, in particular the development of hygiene, into modern valeological education, and its main tasks are presented.

Emphasis is placed on the need to implement into courses the topic of lectures, which discuss the concepts of «valeology», «basics of health», actualize problems, finding ways to solve it. The perspective directions for further research are outlined.

Key words: hygiene; valeology; problem of health saving; development of education; formation of health culture of the young generation; education of Ukraine.

Дата надходження статті: «25» квітня 2019 р.